

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО ОРТОДОКСАЛЬНОГО РУХУ «НЕТУРЕЙ КАРТА» В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ДІАЛОГУ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Пропоноване дослідження присвячене суспільно-політичній діяльності релігійного руху «Нетурей Карта», який належить до найбільш ортодоксальних течій юдаїзму наших днів. Стаття доводить, що лідери цього угруповання активно підтримують принципи мирного співіснування різних народів, притаманні для сучасного західного суспільства. Це визначає важливий вектор конструктивної співпраці вказаних цивілізацій модерного світу.

Ключові слова: юдаїзм, Ізраїль, співіснування, цивілізація.

Turov I. Activities orthodox Jewish movement «Neturei Karta» in the context of contemporary dialogue of civilizations. *Our research devoted to socio-political activity of the Jewish orthodox movement Neturei Karta. This article shows that the leaders of this group strongly support the principles of peaceful coexistence of different peoples, which is inherent to contemporary Western society. This defines an important vector of constructive cooperation between these civilizations of the modern world.*

Key words: Judaism, Israel, coexistence civilization.

Потужні цивілізаційні зміни та складні політичні процеси сучасного світу відчутно впливають на прибічників традиційних цінностей. Перед ними постає питання вибору: чи лишатися на сто відсотків вірними цінностям минулого, чи допустити певний рівень модернізації задля збереження головних принципів власного існування? Не минули ці проблеми і табір прибічників ортодоксального юдаїзму. Одним з найбільш визначних чинників, які примусили цих людей вдатися до суттєвих ідеологічних змін, стало створення держави Ізраїль, в якій домінує світське законодавство та спосіб життя. Для людей, вихованих на вірі в те, що єврейський народ має існувати у спільноті самоврядних релігійних громад до появи посланого Господом царя Месії, саме ця подія стала сприйматися як головний, раніше небачений історичний виклик. Саме реакція на нього змусила багатьох духовних лідерів полишити коло традиційних уявлень та

звернутися до розгляду сучасних подій, що призвело до помітних змін їхньої суспільно-політичної діяльності. Ці зміни є важливою складовою сучасного цивілізаційного процесу. Серед течій сучасного ортодоксального юдаїзму найбільш консервативним є рух «Нетурей Карта» (досл. Охоронці міста)*. Його ворожість ідеології сіонізму та сучасній світській єврейській державі привернула до себе увагу окремих науковців [3 с. 97–99, 108–109, 206, 210; 12 с. 52, 62, 67, 250]. Проте ця увага обмежується лише короткими відступами в аналізі більш численних і впливових рухів ортодоксального юдаїзму наших часів. Але численні факти свідчать, що в середовищі послідовників старих традицій прибічники саме угруповання «Нетурей Карта» відзначаються найбільшою активністю у пошуках контактів з представниками інших цивілізацій. Такий стан справ визначає актуальність присвячення окремого дослідження виявленню напрямів модернізації консервативної ідеології зазначеного руху та перспектив його співпраці з сучасною західною спільнотою.

Рух «Нетурей Карта» був заснований євреєм угорського походження Амрамом Блоем, який народився в Єрусалимі у 1894 році. Спочатку він був прихильником організації помірних ортодоксів Агудат Ізраель, проте в 1935 р. порвав з колишніми соратниками через їхню терпимість до сіонізму. Р. Амраму вдалося зібрати групу послідовників, яка з плином часу розрослася до декількох тисяч чоловік. Нині послідовниками «Нетурей Карта» є 400 сімей, що проживають в Ізраїлі, і ще близько тисячі сімей у Лондоні, Нью-Йорку, Манчестері і Торонто [6]. Враховуючи багатодітність ортодоксальних сімей, загальна кількість людей у них має становити близько 8–10 тисяч. Свою нинішню назву рух прийняв у 1938 р. Його головним завданням є непримиренна боротьба проти сіонізму і держави Ізраїль. Ця боротьба ведеться мирними засобами, до яких належать: публікації, акції громадянської непокори, маніфестації і т. д. У 1953 р. «Нетурей Карта» обрали своїм главою Сатмарського ребе р. Йоеля Тейтельбаума, відомого своїми антисіоністськими поглядами, хоча

---

* Назва руху запозичена із Палестинського Талмуду, де наведена така оповідь: р. Хія і р. Аші якось прийшли до міста. Вони спитали його мешканців: «Хто варта міста?». Мешканці міста вказали на міську варту. На що мудреці їм відповіли: «Оці не *Нетурей карта* (вартові міста), це – руйнівники міста. Справжні *Нетурей карта* – мудреці і побожні люди. Завдяки їм місто захищено» [11, с. 76 с.].

основоположник руху та його найближчі сподвижники не були хасидами.

Р. Йоель Тейтельбаум відвідував Ізраїль зрідка і практично не втручався у справи своїх нових підопічних. Але його твори й публічні виступи стали беззаперечним зразком для наслідування лідерам громади «Нетурей Карта». Свою ідеологічну боротьбу вони ведуть, спираючись на ідеали миролюбності і прав людини. Особливу увагу через зрозумілі причини вони приділяють арабському питанню. Р. Амрам Блой писав: «Сіоністський рух це не тільки єретичний відхід від юдейства... Він надто сліпий щодо споконвічних мешканців Святої землі. У 1890-х рр., коли менше 5% населення Святої землі було єврейським, у Теодора Герцля вистачило нахабства визначити свій рух як прагнення «народу без землі до землі без народу». Знову і знову як ревізійністи, так і соціалісти, перші відкрито, а другі під маскою оманливої риторики, прагнуть виселення палестинського народу з його країни. Вони вже вигнали тисячі людей з їхніх будинків, позбавивши їх права на повернення або хоча б на мінімальну компенсацію... Ця агресія призвела регіон до порочного кола кровопролиття» [9, с. 2–3].

Хоча священний закон і зобов'язує євреїв заселяти всю Святу землю, лідер руху «Нетурей Карта» стверджував, що його виконання в наші дні неможливо, позаяк провокує широкомасштабне протистояння з сусідами. «Вони вчинили безвідповідально, поширивши свою владу на ту частину Святої землі, яка була заселена арабами, тим самим втягнувши весь арабський світ у конфлікт з єврейською громадою» [9, с. 2].

«Наші страхи зростають щоразу, коли сіоністська держава вступає у війну. За всього нашого переконання в його прийдешньому падінні ми можемо тільки молитися про те, аби його жителі уникли страждань» [3, с. 160]. Зазначимо, що така оцінка ситуації на Близькому Сході мало чим відрізняється від оцінки, яка належить перу всесвітньо відомого філософа, правозахисника єврейського походження Ханни Аренд. «Навіть якби євреї виграли цю війну ... «звитяжні» євреї жили б в оточенні цілком ворожого арабського населення, замкнені у своїх кордонах, завжди перебуваючи під загрозою, поглинені постійним самозахистом... І така буде доля народу, який – дарма скільки ще іммігрантів прибуде в країну і наскільки розширяться її кордони (вся Палестина і Трансйорданія це божевільна ревізійністська

вимога) залишитися дуже маленьким народом, оточеним набагато переважаючими за чисельністю ворожими сусідами» [7, с. 187].

Заради розв'язання конфлікту, що здатний породити багато воєн, р. Амрам Блой висуває радикальні заходи. Лідер «Нетурей Карта» пропонує проект створення поліетнічної держави, яка має привести до загального примирення. «Якби у сіоністів було хоч на йоту [більше] здорового глузду ... вони запропонували б арабським державам утворити спільну конфедерацію, яка прийняла б палестинців, дозволяючи їм віднайти права. Потрібно укладати мир, поки ти сильний. Тепер вони [сіоністи] в силі. Але вони не зроблять цього, оскільки горді і не готові піти ані на найменші поступки. Вони скоріше поставлять життя мільйонів євреїв на карту, ніж погодяться, щоб президентом такої конфедерації став араб. Після настільки ефектної, блискавичної війни вони уявляють, що перемогли. Безперечно, вони сьогодні на піку своєї могутності. Саме з цього моменту почнеться їх падіння. Дуже скоро вони побачать, які проблеми принесли їм їх завоювання. Ненависть арабів ставатиме дедалі сильнішою, вони захочуть відплатити. Тепер сіоністи отримали сотні тисяч ворогів всередині своїх кордонів. Відтепер усі ми, що живемо тут, знаходимося у великій небезпеці» [10, с. 234].

Цей проект розв'язання близькосхідного конфлікту був запропонований р. Блоем через кілька місяців після завершення шестиденної війни 1967 [3, с. 262]. Заслуговує на увагу той факт, що в травні 2015 він був підтриманий відомим ізраїльським політиком, одним з головних авторів та ідеологів мирної угоди з палестинцями в Осло Йосі Бейлінім. В опублікованій у Нью-Йорк таймс статті він пише: «Ми знаємо, що мирна угода необхідна задля забезпечення майбутнього Ізраїлю, але повинні заново обміркувати кінцеву мету. Я повертаюся до ідеї ізраїльсько-палестинської конфедерації як заміни класичної схеми двох держав для двох народів. Визнаючи, що два народи живуть у занадто тісному сусідстві і не можуть бути повністю розділені, ми повинні спонукати обидві сторони піти на історичні поступки один одному... Сьогодні є очевидним, що постійна угода недосяжна на базі повного поділу, поки немає згоди з питань безпеки та присутності поселенців на Західному березі Йордану. Однак конфедерація видається мені дуже перспективною ідеєю» [8].

У статті він також зазначає, що 22 роки тому цей проект був запропонований палестинським переговорником Фейсалом Хуссейні [2].

Незалежно від того, чи була ідея конфедерації придумана самим р. Амрамом, чи вона була підказана йому кимось з тих, хто був ознайомлений із концепціями політичної науки, – у всякому разі слід визнати, що цьому знятому поборнику традиційних підвалин не чужим був сучасний ліберальний спосіб мислення. Його друга дружина Рут Блой, що прославилася своєю апологетикою руху «Нетурей Карта», невпинно наголошувала, що першоосновою системи цінностей істинно-правовірних євреїв є миролюбність. «Приречені Богом на Вигнання, але озброєні вірою, єврейські громади під керівництвом рабинів ніколи не вважали неодмінно своєю землею, в якій вони жили. Століттями євреї вели тихе, благочестиве життя, дотримуючись законів країни, в якій мешкали. Вони молилися за добробут і процвітання своїх неєврейських сусідів як за своє власне ... і їх єдиним бажанням, єдиною мрією було, щоб їх залишили в спокої і дозволили жити відповідно до законів Тори. Коли ж, з тієї чи іншої причини, їхнє життя ставало нестерпним і потрібно було покинути цю країну, вони схилили голови і йшли. Такий був закон Вигнання, і євреї прийняли його до тієї пори, поки не прийде Месія і не здійсниться остаточне Позбавлення» [10, с. 277]. «Бог прирік нас до Вигнання не за те, що у нас не було армії, а за те, що ми згрішили» [10, с. 249].

Звертаючись до теми специфіки єврейсько-арабських відносин, дружина р. Блоя відзначала протиприродність конфліктів між ними з огляду на близькість культур обох народів. Єдина їхня причина криється в порочності сіоністського руху: «Справжній єврей і араб мають між собою багато спільного. Тому їм легко зрозуміти один одного. Вони обоє східні люди, обоє сприйнятливі до духовності. Сіоністи ж втратили свою споконвічну єврейську самосвідомість, вони стали західниками, матеріалістами. Саме тому не можуть зрозуміти арабів» [10, с. 276–277]. Згідно з її свідченням арабські громади були толерантні до ортодоксальних євреїв, а послідовники Герцля, що прийшли їм на зміну, жорстоко гноблять правовірних, подібно найгіршим ворогам богообраного народу колишніх часів. «Араби, серед яких ми жили, нас не турбували, не порушували навіть найнезначніші з наших релігійних приписів. Навпаки, уряд визнавав нашу релігію, нашу віру і наші права. Якщо чиновник чи поліцейський заходив до нас у суботу, він не насмілювався навіть закурити або іншим чином споганити суботу. А тут до нас ставляться з презирством, змушують наш народ порушувати суботу. Вони знущаються над

нами, сміються над нашими традиційними віруваннями, над нашими молитвами і над дотриманням заповідей святої Тори» [10, с. 271]. Хоча Рут Блой протиставляє східну духовність порочному матеріалізму заходу, її позиція щодо єврейсько-арабського конфлікту, як не важко помітити, надзвичайно близька до тієї, якої дотримуються пацифістські кола Європи та Америки. Звеличувані цією жінкою ідеали ортодоксального єврейства, стверджуючи принципи мирного співіснування з іншими народами і поваги до прав людини, також цілком відповідають західній системі цінностей.

Європейську культуру Рут Блой пізнавала не у середовищі благочестивих іудеїв. За походженням вона француженка, яка народилася в католицькій родині. Іудаїзм прийняла у віці 30 років, що згідно з рабинським правом зробило її єврейкою. Часто-густо неофіти прагнуть бути правовірнішими за самих правовірних і, судячи з опублікованих текстів, дружина р. Амрама не була винятком. Її статті сповнені їдких випадів проти світу, в якому пройшли її дитинство і юність. Нові погляди Рут Блой цілком визначаються повчаннями іудейських духовних наставників. Відповідно, її твори є надійним джерелом свідчення щодо змісту зазначених повчань.

Правомірність такого висновку підтверджують вислови і діяння р. Амрама Блоя. Глава «Нетурей Карта», шановний ашкеназійський рабин підтримував тісні зв'язки з «Чорними пантерами» рухом протесту, що зародився серед євреїв вихідців з Північної Африки [3, с. 98]. Рух цей виступав за рівність східних євреїв (головним чином, марокканських євреїв) з ашкеназійськими євреями, за соціальну справедливість і т. і. Для «Чорних пантер» були характерні ліво-радикальні гасла. Але ця обставина, так само як і традиційна неприязнь різноманітних єврейських етнічних груп щодо один до одного, не стали перешкодою для р. Блоя. Подібно до багатьох сучасних політиків ліберальних поглядів він допускав співпрацю з лівими силами у боротьбі з деспотичною державою, що веде народ хибним шляхом. Гідною уваги дослідників є також і та обставина, що перед самою смертю р. Блой домагався зустрічі з президентом США Ніксоном, намагаючись забезпечити для євреїв-антисіоністів захист з боку однієї з держав, що знаходяться за межами Ізраїлю [3, с. 345]. Він, мабуть, сподівався відтворити положення, яке існувало в османській Палестині, коли великі держави брали під своє заступництво деякі конфесії.

Ці спроби виявилися безплідними: ортодоксам не вистачило знань, засобів і культурних зв'язків з урядами великих держав, на допомогу яких вони сподівалися [3, с. 345]. Тим не менше, сам факт пошуків подібної співпраці надзвичайно важливий. Він свідчить про те, що керівництво розглянутого ортодоксального руху не тільки пропагувало погляди багато в чому близькі до системи цінностей західного світу, але також прагнуло укласти союз з його лідерами. Це істотно відрізняє р. Блоя і його послідовників від багатьох релігійно-консервативних рухів сусідніх з Ізраїлем країн, що проголошують західну цивілізацію своїм найголовнішим ворогом, а також першопричиною всіх лих, що загрожують людству. Такий стан речей красномовно свідчить про необґрунтованість стереотипів щодо ортодоксального єврейства взагалі і «Нетурей Карта» зокрема, у яких вони постають як спільнота фанатиків-мракобісів, абсолютно чужих європейським ідеалам громадського життя.

Разом з тим було б неприпустимою помилкою випускати з уваги вплив близькосхідних політичних реалій на світогляд і спосіб дії послідовників розглянутого релігійного руху. Істотним чином цей вплив виявив себе, коли на зміну р. Амраму Блою прийшло нове покоління лідерів. Один з продовжувачів його справи р. Моше Гірш (1930–2010) став широко відомий завдяки тому, що був радником Ясіра Арафата і удостоєний права називатися міністром з єврейських справ в уряді Палестинської національної автономії [5]. Після смерті Арафата він налагодив співпрацю з урядом, сформованим організацією Хамас у Газі. Це породило численні скандали, оскільки уряд Ізраїлю і західних країн вважали Хамас терористичною організацією. Тим не менш, ця діяльність сприяла зміцненню зв'язків прихильників р. Гірша з європейськими політиками, які підтримували палестинський опір. Так, наприклад, у 2009 р. активісти «Нетурей Карта» супроводжували гуманітарну автоколонну «Лінія життя-2», організовану для допомоги жителям сектору Газі британським парламентарієм Джорджем Геллоуесем. Глава створеного Хамас уряду Ісмаїл Ханія, коментуючи допомогу, надану йому «Нетурей Карта», сказав: «Ми вважаємо вас героями ви відкриваєте світові очі на блокаду Газі» [5].

Контакти «Нетурей Карта» з ісламським світом не обмежуються співпрацею з екстремістським сунітським рухом Хамас. Продовжувачи справи р. Блоя активно розвивають відносини також і з шіїтським Іраном. У грудні 2006 р. група прихильників «Нетурей

Карта» відвідали скликану тодішнім президентом Ірану Махмудом Ахмадінеджадом конференцію, присвячену запереченню Голокосту євреїв у роки Другої світової війни [1; 6]. Ще до офіційного відкриття конференції п'ять рабинів зазначеного релігійного співтовариства Давид Вайс, Пінхас і Давид Фельдмани з Нью-Йорка, Аарон Коен і Еліезер Хукхайзер з Лондона відвідали Іран. Вони зустрілися зі студентами, представниками уряду та єврейської громади, а також відвідали синагоги. Іранські ЗМІ широко висвітлювали цей 10-денний візит. На знак особливої прихильності до рабинів з «Нетурей Карта» влада Ірану дозволила їм ввезти до країни суботнє вино і кошерну їжу і влаштували для них політ у бізнес-класі. Виступаючи перед студентами в Тегерані, гості всіляко підкреслювали різницю між іудаїзмом і сіонізмом. По закінченні конференції представники «Нетурей Карта» удостоїлися аудієнції у президента Ірану Махмуда Ахмадінежада. Рабини брали участь також у конференції духовних лідерів Ірану, де зустрілися з колишнім президентом країни Мохаммедом Хатамі [1]. Підсумком поїздки представників «Нетурей Карта» стало те, що головний рабин Ізраїлю Йона Мецгер закликав рабинів усього світу бойкотувати членів єврейської релігійної секти «Нетурей Карта», які брали участь у конференції в Тегерані. Мецгер заявив, що члени секти «саботували Ізраїль» і що їх не можна пускати до синагоги. «Вони зрадили єврейський народ і свою спадщину, вони поглумилися над пам'яттю про трагедію Голокосту, сказав головний рабин. Своєю ганебною поведінкою вони намагалися зганьбити єврейський народ». Головний рабин закликав громади Ізраїлю і всього світу змицнювати пам'ять про Голокост.

Рабини створеного хасидського руху *Хабад Всесвітнього штабу порятунку землі і народу Ізраїлю* видали постанову, відповідно до якої кожен єврей, який з власної волі зустрівся з «Гітлером нашого часу» іранським президентом Махмудом Ахмадінеджадом, підлягає відлученню від іудейської громади. Сам цей візит був названий «абсолютно божевільною» акцією, а Сатмарських хасидів рабини закликали відмежуватися від «Нетурей Карта» і засудити візит до Тегерана як «глум над Всевишнім». Не менш жорсткою була реакція також і Сатмарським хасидів. Їх Вищий рабинський суд справедливості опублікував постанову, підписану цадиком, що засуджує поведінку рабинів з руху «Нетурей Карта», які приїхали до Тегерана для участі в конференції тих, хто заперечує Голокост [6].

Така реакція не дивна, зважаючи на ту обставину, що основоположник їхнього руху р. Йоель Тейтельбаум сам дивом уникнув смерті за часів Голокосту. Як уже зазначалося раніше, Сатмарський ребе був духовним вождем громади, заснованої р. Блоем. Але через згадані події всі хоч трохи значні рухи єврейського ортодоксального світу, включаючи колишніх союзників Сатмарських хасидів, розірвали відносини з «Нетурей Карта». Спільнота, яка раніше користувалося певною повагою в колах правовірних, перетворилася на секту, яку всі зневажають. Однак частина угруповань, її послідовників продовжує курс співробітництва з Ісламською Республікою Іран. У 2014 р. окружний суд Єрусалима визнав представника «Нетурей Карта» Іцхака Бергель винним у шпигунській діяльності на користь Ірану. Згідно з матеріалами кримінальної справи, у 2011 році Бергель, перебуваючи в Берліні, звернувся в посольство Ісламської Республіки з пропозицією працювати на іранську розвідку [4].

Ці та інші подібні їм події визначили ставлення єврейської громадськості до «Нетурей Карта» як до екстремістської секти, для якої немає нічого святого.

Такі оцінки не можна назвати необґрунтованими. Однак слід зазначити, що продовжувачі справи р. Блоя принципово не зраджували завітам основоположника. Вони залишилися вірними ідеалам мирного опору сіонізму і державі Ізраїль. У їх рядах не звучать заклики до збройної боротьби і терору. Логіка їхніх дій визначається головним чином об'єктивними політичними обставинами. Оскільки лідери першого покоління не досягли успіху у співпраці з політичним істеблшментом Заходу, довелося шукати нових союзників на Сході. Подальший хід подій розвивався відповідно до планів глав держав і суспільно-політичних рухів мусульманського світу.

На завершення слід зазначити, що боротьба руху «Нетурей Карта» за традиційні цінності сприяла суттєвій модернізації ортодоксальної ідеології та громадській активності. Головними складовими цього оновлення є критика мілітаризму, захист прав євреїв східного походження та арабського народу Палестини, а також підтримка ідеї створення єврейсько-арабської конфедеративної держави. Це наближує їхні погляди до позиції сучасних європейських ліберальних кіл. Таким чином полегшується можливість різних форм співпраці з представниками західної пацифістської спільноти. Саме цей вектор розвитку стосунків уявляється найбільш перспективним

як для руху «Нетурей Карта», так і більш поміркованих юдейських ортодоксальних громад. Хоча вони є відкритими для взаємодії зі Сходом, переважна більшість традиційних євреїв мешкає, крім Ізраїлю, в країнах західного світу. Саме останні є їх природними союзниками, позаяк до держави, яку створили сіоністи, крайні ортодокси налаштовані вороже. Крайній фланг ортодоксального іудаїзму, незважаючи на свою відданість заповітам старовини східного походження, в плані ставлення до людей інших культур, є близьким до європейських цінностей. Участь активістів хасидських громад в українській Революції Гідності стала наслідком такого стану речей.

---

1. Дерфнер Л. Еврейская гвардия Ахмадинежада [Електронний ресурс] / Л. Дерфнер. – Режим доступу : <http://newsland.com/news/detail/id/726252/25-06-2011>.

2. Рабин Л. Новая инициатива Йоси Бейлина – израильско-палестинская конфедерация [Електронний ресурс] / Л. Рабин. – Режим доступу : <http://il24.ru/israel/902-novaya-iniciativa-yosi-beylina-izrailsko-palestinskaya-konfederaciya.html>. 15-05-2015.

3. Рабкин Я. Еврей против еврея: иудейское сопротивление сионизму / Я. Рабкин. – Москва, 2009. – 541с.

4. Ультраортодокс из «Нетурей карта» шпионил в пользу Ирана [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://9tv.co.il/news/2014/01/28/167982.html>. 28-01-2014.

5. Умер основатель антисионистской иудейской общины «Нетурей карта» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.islamnews.ru/news-24042.html>. 04-05-2010.

6. Чарный С. Ортодоксы против Израиля: Кто отрицает Холокост? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.religare.ru/2_36442.html. 22-12-2006.

7. Arendt H. To Save the Jewish Homeland / Hanna Arendt // Jew as Pariah. – New York, Grove Press, 1978. – С. 184–189.

8. Beilin Y. Confederation Is the Key to Mideast Peace // [Електронний ресурс] / Y. Beilin. – Режим доступу : http://www.nytimes.com/2015/05/15/opinion/yossi-beilin-a-confederation-for-peace.html?_r=2. 14-05-2015.

9. Blau A. A Call from Jerusalem /A. Blau // The Guardian. – 1974. – № 1. – P. 2–3.

10. Blau R. Les gardiens de la cite: histoire d'une guerre sainte / R. Blau. – Paris, 1978. – 300 p.

11. Jerusalem Talmud. Hagiga. – Jerusalem, 1969. – 83 p.

12. Ravitzky A. Messianism, Zionism, and radicalism / A. Ravitzky. – Chicago, 1996. – 303 p.